

Gabriel SZAJNA*

Teoretycy i praktycy szermierki w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” w Galicji

Obowiązkiem każdego prawego Sokola jest:
Dbać o zdrowie fizyczne i duchowe swoje i swoich
Przestrzegać czystości i wyłącznego używania mowy polskiej
Popierać przedewszystkiem przemysł polski
Pracować usilnie nad uświadomieniem i pozyskaniem ludu do pracy narodowej¹.

Streszczenie

Najwcześniej w Galicji powstała organizacja o charakterze paramilitarnym, towarzyskim, a przede wszystkim sportowym – Towarzystwo Gimnastyczne Sokół. Organizacja miała na celu wychowanie młodego pokolenia Polaków, zdolnego w przyszłości do walki o wolność narodu. Rozwój fizyczny i duchowy polskiego młodego pokolenia był środkiem do osiągnięcia wyższych celów narodowych, najwyższą wartością społeczną i swoistym posłannictwem. Program ćwiczeń zawarty w statucie tej organizacji opierał się na gimnastyce, która odgrywała dominującą rolę w zakresie ćwiczeń fizycznych. Propagowano również sporty o znaczeniu utylitarnym, wśród nich: jazdę konną, kolarstwo, pływanie, zapasy i szermierkę. Artykuł prezentuje biografie teoretyków i praktyków fechtunku w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” w Galicji. Działalność teoretyczna i praktyczna w zakresie szermierki przyczyniła się do wzbogacenia dorobku polskiej kultury fizycznej o uniwersalne wartości i swoisty paradygmat edukacyjny.

Słowa kluczowe: historia szermierki, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, pionierzy szermierki, szermierka w literaturze.

Wstęp

Historia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” ma już 148 lat. Na strukturę organizacyjną sokolstwa składały się poszczególne towarzystwa zwane gniaz-

* Dr, Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Wychowania Fizycznego, gabriel.szajna@gmail.com.

¹ „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, Lwów 1909, nr 12, s. 1; Statut TG Sokół w Rzeszowie 1886, s. 4.

dami, których podstawowymi jednostkami były oddziały. Obejmowały one zróżnicowane dziedziny ćwiczeń oraz jednostki kulturalno-oświatowe. Propagowano w nich pielęgnowanie rozwoju fizycznego, a w szczególności udzielano nauki systematycznej gimnastyki, prowadzenia gier i zabaw ruchowych, przystosowania do celów wychowawczych lekkiej atletyki, prowadzenia ćwiczeń stosowanych, jak pływanie, narciarstwo, jazda konna, ślizganie na łyżwach, strzelanie do celu, oraz ćwiczeń w obronie własnej – boksu i szermierki².

Najpopularniejszym argumentem na rzecz szermierki jest odwoływanie się do tradycji, poparte przykładem Michała Wołodyjowskiego, znakomitego szermierza, którego barwny opis przedstawił Henryk Sienkiewicz w Trylogii.

Polacy odziedziczyli po przodkach pamięć pełnych chwały czynów oręża polskiego, impet rycerski i szczery sentyment do szabli, ale nie odziedziczyliśmy odrębnej narodowo polskiej metody szermierczej. Użycie broni białej nie ma nic wspólnego z młynkami i wiatraczkami, wykoncypowanymi w Lubniach czy gdzie indziej przez tak bliskiego sercom naszym pana Michała³.

Europejską kolebką kunsztu fechtunku określano kraje: Hiszpanię, Włochy, Francję, Anglię i Niemcy. Genezy szermierki sportowej możemy doszukiwać się na przełomie XVIII i XIX stulecia, kiedy to przestała ona służyć tylko fizycznemu unicestwieniu przeciwnika, lecz stała się również sztuką ruchowej sprawności i kunsztem walki białą bronią.

Przełomowe znaczenie w tym względzie miało użycie maski chroniącej twarz szermierza oraz zabezpieczeń na końcu floretu, który najpierw był używany tylko do ćwiczeń, a później także w spotkaniach zawodniczych. Floret, misterna broń o lekkiej, giętkiej klindze, czworokątnego przekroju, rozwinął finezję walki i jej estetyczne piękno. Pojedynkowa szpada, znacznie cięższa, ze sztywną klingą o przekroju trójkątnym, z szeroką, dużą gardą, wymagała odrębnej techniki i nie ograniczała pola pchnięć żadnymi konwencjami. Dlatego floret pozostał bronią artystyczną, a szpada konwencjonalną i skuteczną. Maski i floret, zdobiące podręcznik Domenica Angelo pt. *Szkola szermierki*, wydany w Londynie w 1763 roku, wyraźnie już dowodzą pojawienia się w Europie załączków szermierki sportowej⁴, o której ostatecznym kształcie będzie można mówić niewątpliwie z chwilą powstania jej pierwszych stowarzyszeń, kół i klubów, to jest około połowy XIX wieku.

Ewolucja szabli – broni siecznej – przebiegała odmiennym torem. Początkowo była stosowana na wschodzie – w krajach azjatyckich i arabskich, a przez Węgry i Polskę dotarła do Europy. Szabla była bronią popularną w Europie w XVII i XVIII wieku, jako broń kawalerii. Na kontynencie europejskim wpro-

² S. Szuro, *TG Sokół w Małopolsce, zarys dziejów*, Kraków 2003, s. 119.

³ T. Zubrzycki, *Dzieje sztuki szermierki*, „Stadion” 1924, nr 51, s. 21.

⁴ Z. Czajkowski, *Od sztuki władania bronią do sportu szermierczego*, „Kultura Fizyczna” 1968, nr 5, s. 215–221; R. Wroczyński, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław 1979.

wadzano do jej nauczania metody oparte na ówczesnych szkołach fechtunku: francuską, włoską, hiszpańską, niemiecką, austrowęgierską oraz staropolską.

Polska, pozbawiona na długi czas bytu politycznego i narodowej armii, nie zdołała w tym okresie utworzyć własnej indywidualnej szkoły szermierczej, dlatego praktykowano w nauczaniu metody zapożyczone z krajów Europy Zachodniej, jednak należy zaznaczyć, że wprowadzano elementy staropolskiej szkoły szablowej⁵.

Celem opracowania było przedstawienie zarysu dziejów szermierstwa w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” w Galicji. Wykorzystano metodę analityczną, dedukcyjno-indukcyjną oraz komparatystyczną.

Na ziemiach polskich, dzięki działalności Towarzystwa Sokół, nastąpił dynamiczny rozwój i dbałość o kulturę fizyczną, zwiększyła się popularność gimnastyki, a w latach późniejszych pozostałych dyscyplin. Motto: „W zdrowym ciele zdrowy duch” odzwierciedlało zainteresowania wszechstronną gimnastyką, dbałością o zgrabną i prawidłową sylwetkę ćwiczących⁶. To gniazda Sokola były przez cały czas swego istnienia ośrodkami polskości i patriotyzmu. W nich podtrzymywano ducha narodowego, a barwny strój sokoli był przez długi czas jedynym polskim uniformem, różniącym się od mundurów austriackich, pruskich i rosyjskich.

Na terenie Galicji kursy szermierstwa w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” wprowadzono jako zapis w statucie od 1867 roku⁷. Początkowo ta forma zajęć użytecznych budziła duże zainteresowanie głównie wśród bogatego mieszczaństwa, inteligencji i studentów. Organizacja sokola traktowała naukę szermierki jako jeden ze środków pozwalających realizować ogólne cele wychowania przez rozwijanie męstwa, odwagi, siły, samodzielności i charakteru ćwiczących. W tym względzie uznawano jednak wyższość gimnastyki, która spełniając te zadania, była równocześnie dostępna dla wszystkich. Szermierka, jako forma ćwiczeń o charakterze elitarnym, obejmowała bardzo wąskie grono ćwiczących.

1. Początki szermierki w Polsce

W przedrozbiorowej Polsce do placówek nauczania wzorem zachodnich „akademii szlacheckich”, gdzie ćwiczone uczniów w dobrych manierach, konwersacjach i szermierce, należały Collegium Nobilium i Szkoła Rycerska. W XVIII wieku rozpowszechnioną wśród młodzieży szkolnej formą zaprawy szermierczej była walka na palcacy⁸. Zabawy na palcacy były dość długo popularne wśród młodzieży szkolnej.

⁵ Z. Borysiuk, *Współczesna szermierka na szable*, Warszawa 2005, s. 10.

⁶ G. Bielec, *Osiągnięcia sportowe sekcji fitness Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Rzeszowie*, 2013, s. 4.

⁷ D. Dudek, *Zarys dziejów organizacja stowarzyszeń kultury fizycznej*, Kraków 2001, nr 16, s. 17.

⁸ Palcat – kij, pręt drewniany, opleciony słomą w formie kosza, używany do nauki walki bronią białą.

Zajęcia z fechtunku prowadzono głównie szablami według wytycznych szkoły francuskiej, niemieckiej oraz włoskiej. Należy podkreślić, że wprowadzono do zajęć elementy staropolskiej szermierki⁹. W latach 1817–1821 i 1827–1831 działała szkoła fechtunku w Collegium Iuridicum Uniwersytetu Jagiellońskiego, w której uczył Aleksander Tavernier¹⁰. Następnie Jan Chrzyciel Remy, który na przełomie lat 1830/31 udzielał dodatkowych prywatnych lekcji „robienia pałaszem”. Kolejnym w uniwersytecie nauczycielem fechtunku był profesor Feliks Sapalski. Uczestnikami zajęć szermierzkich byli studenci uniwersytetu, którzy zasilili szeregi powstania listopadowego w 1830 roku. Lekcje fechtunku cieszyły się wśród studentów zainteresowaniem do czasu reorganizacji uniwersytetu w 1833 roku. Decyzją ówczesnych władz szkoła fechtunku została zlikwidowana. W styczniu 1849 roku przybył do Krakowa pedagog i fechtmistrz Michał Starzewski¹¹, który nie otrzymał zgody władz miejskich na otwarcie Publicznej Szkoły Szermierskiej.

Natomiast latem tego roku zaczął on udzielać w Krakowie prywatnych lekcji szermierki, czym pozyskał sobie przychylność znacznej liczby uczniów i zadowolenie zwierzchniej nad nimi władzy.

Starzewski udzielał prywatnych lekcji szermierki, a także uczył muzyki i gimnastyki do grudnia 1855 roku¹².

W monarchii austro-węgierskiej wszystkie stowarzyszenia działały na podstawie ustawy z 15 listopada 1867 roku o prawie stowarzyszania się. Stowarzyszenie definiowane było jako dobrowolne, trwałe zrzeszenie o celach niezarobkowych i zakładały je wyłącznie osoby fizyczne. Na żądanie każdego stowarzyszenia władza krajowa musiała poświadczyć istnienie stowarzyszenia według osnowy przedłożonych statutów. Liberalne prawo austriackie o stowarzyszaniu się w ogóle nie regulowało problematyki nazwy stowarzyszenia, pozostawiając je uznaniu samych członków, dlatego część organizacji sportowych przyjmowała jeden z członów nazwy zbieżny z tytułem prawnym, np. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, a pozostałe mające formułę stowarzyszenia nazywały się ko-

⁹ O polskiej szermierce na szable pisali: J. Starzewski, *Ze wspomnień o Michale Starzewskim*, Kraków 1932; A. Durski, *Szkoła szermierki siecznej*, Lwów 1879; K. Bryła, *Szermierz postępowy, czyli podręcznik polski do nauki szermierki szpadonem*, Stanisławów 1888; K. Bernolak, *Podręcznik szermierzcy i krótki opis szabli polskiej*, Przemyśl 1898; M. Tokarski, *Szermierka bronią sieczną*, Kraków 1899; J. Żytny, *Krótki zarys szermierki na szable według systemu włoskiego*, Lwów 1900, 1908.

¹⁰ H. Oszast, *Szkoła jazdy konnej i szermierki w Uniwersytecie Jagiellońskim w pierwszej połowie XIX wieku*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1963, nr 4, s. 491–499. Aleksander Tavernier kapitan kawalerii francuskiej w latach 1804–1813, instruktor jazdy konnej w Wersalu i szkoły hrabiego Esterhazego na Węgrzech.

¹¹ J. Starzewski, dz. cyt., s. 16–53.

¹² M. Starzewski, *O szermierstwie*, [w:] J. Starzewski, dz. cyt., s. 105. Niewątpliwym potwierdzeniem wartości traktatu M. Starzewskiego jest fakt, że z jego rękopisu korzystał W. Mańkowski, autor książki pt. *Szermierka na szable*, wydanej we Lwowie w 1929 r.

łem lub klubem, np. Lwowski Klub Sportowy Pogoń¹³. W 1900 roku Feliks Adam Nowotny¹⁴ założył w Krakowie szkołę szermierczą, która działała jednak bardzo krótko. Równocześnie ćwiczone w Krakowskim Oficerskim Klubie Szermierzy pod kierownictwem E. Linnemanna.

W 1910 roku powołano sekcję szermierczą przy Krajowym Związku Turystycznym, którą przekształcono w Krakowski Klub Szermierzy, działający w latach 1910–1914. Należy odnotować, że w latach 1901–1903 powstał w Krakowie Klub Szermierzy im. Michała Wołodyjowskiego, który w 1903 roku został rozwiązany, a szermierze przenieśli się do krakowskiego Sokoła. W 1901 roku w ramach krakowskiej czytelni akademickiej im. A. Mickiewicza zawiązało się Kółko Miłośników Sportu, składające się z 4 oddziałów: „łyżwiarstwo i kolarstwo, wycieczki piesze i wodne, szermierka, jazda konna, gimnastyka i strzelnica oraz zabawy ogrodowe”¹⁵. Do wybuchu I wojny światowej zajęcia fechtunku organizował Krakowski Klub Szermierzy, zatrudniający fecht mistrzów Konrada Winklera i Antoniego Bąkowskiego¹⁶.

We Lwowie fechtunek wprowadzono na Uniwersytecie Lwowskim. Jednak początków zorganizowanej działalności służącej rozwojowi akademickiej kultury fizycznej należy przypisać działalności Czytelni Akademickiej, studenckiej organizacji o charakterze kulturalno-oświatowym powołanej przy Uniwersytecie Lwowskim. Od 1848 roku na uniwersytecie działało koło szermierzy przy Czytelni Akademickiej¹⁷. W tej społecznej organizacji akademickiej umożliwiano rozwijanie zainteresowań, organizowanie odczytów, wykładów i dyskusji. Ze środowiska lwowskiej młodzieży studenckiej i działającego koła szermierzy powołano Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. W 1878 roku powstało Koło Szermierzy przy Czytelni Akademickiej we Lwowie, którego celem było: „rozbudzenie zainteresowania do szermierki oraz podniesienie i pielęgnowanie du-

¹³ D. Dudek, *Zarys dziejów i organizacja stowarzyszeń kultury fizycznej*, „Studia i Monografie”, nr 16, Kraków 2001.

¹⁴ 19 listopada 1903 roku w drodze konkursu objął stanowisko naczelnika Miejskiej Zawodowej Straży Pożarnej trzydziestoletni kpt. Feliks Adam Nowotny, syn powstańca z 1863 roku. Były oficer wojsk austriackich, świetny fecht mistrz, który założył w Krakowie Klub Szermierzy im. Wołodyjowskiego.

¹⁵ A. Kurek, *Galiczyjskie stowarzyszenia kolarskie 1886–1914*, Kraków 2011, s. 179.

¹⁶ Antoni Stanisław Bąkowski, instruktor szermierki w szkole Wiener Neustadt, założył w Krakowie Krakowski Klub Szermierzy, powołany przez Polski Komitet Igrzysk Olimpijskich we Lwowie do przygotowania reprezentacji szermierzy do VI Igrzysk Olimpijskich.

¹⁷ Tematyką zajmowali się: M. Łuczak, *Szermierka w Polsce w latach 1945–1989*, Poznań 2002; G. Pawlak, *Rozwój szermierki sportowej na ziemiach polskich od XIX w do 1939 roku*, „Rocznik Naukowy”, t. 19, Warszawa 1974, s. 231; T. Zubrzycki, *Z dziejów szermierki w Polsce*, „Stadion” 1927, nr 6, s. 4–5, S. Zaborniak, *Sportowe organizacje studenckie Lwowa i Krakowa działające przed rejestracją Akademickiego Związku Sportowego*, [w:] *Akademicka kultura fizyczna na przełomie stuleci*, Krosno 2009, s. 15–27; O. Hora, *Cbit lwowsko sportu 1900–1939*, Lwów, s. 82–84; O. Дьоміна, В. Бусол, *Діяльність Сокільських Гімнастичних Товариств щодо розвитку фехтування на території України*, „Слобожанські Науково-Спортивні Вісник” 2011, nr 4.

cha rycerskiego i poczucia ugrzecznienia towarzyskiego¹⁸. Podjęcie pionierskich działań w organizacji akademickiej kultury fizycznej na ziemiach polskich wspierał przebywający wówczas we Lwowie fechtmistrz Artur Marie. Działalność stowarzyszenia była krótkotrwała i głównie z powodów finansowych koło zostało zlikwidowane. Roczna działalność koła w środowisku studenckim wywołała wzrost zainteresowania. Kolejną studencką organizacją była szkoła fechtunku, którą powołano w 1880 roku przy Uniwersytecie Lwowskim. Przez dwa lata jej działalność finansowano z subwencji Rady Miasta Lwowa. Wstrzymanie dotacji miejskich na działalność szkoły było przyczyną jej rozwiązania. Podobne problemy finansowe towarzyszyły działaniom kolejnych studenckich kół sportowych. Należy podkreślić, że nadal ważnym ośrodkiem dla rozwoju był Lwów¹⁹. Odrębne kursy fechtunku organizował V Oddział Lwowskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. W latach 1867–1875 propagowano fechtunek według metody francuskiej i niemieckiej. Ponadto działały prywatna sala szermiercza Artura Marie²⁰, w której ćwiczyli szablami członkowie Klubu Oficerskiego i Towarzystwa Szermierzy, a od 1880 roku szkoła fechtunku w ukraińskim „Sokile”.

Po otwarciu w 1891 roku Lwowskiego Klubu Szermierzy²¹, który kontynuował tradycje akademickiej szermierki, fechtistrzami byli kolejno: Fryderyk Dreher, Jan Tychowski, Karol Bernolak²² i Kazimierz Moszyński²³. Stanowisko fechtmistrza tego klubu powierzono Arturowi Marie, a z końcem 1899 roku Ora-

¹⁸ „Kultura Fizyczna” 1966, nr 3.

¹⁹ J.F. Gaberle w 1854 r. założył we Lwowie Szkołę Fechtowania i Gimnastyki. Zob. R. Wasztyl, *Pierwsze lwowskie placówki wychowania fizycznego*, Kraków s. 86. Tenże, *Wychowanie fizyczne i sport w Krakowie w latach 1773–1890*, Kraków 1993, s. 172–173.

²⁰ Według J. Pogonowskiego, *O lwowskiej szermierce*, „Przegląd Sportowy” 1921, nr 33, s. 10, pod koniec XVIII wieku we Lwowie fechtmistrzem był francuz Marcin Marie, następnie kontynuował tradycję jego syn Achilles i wnuk Artur, który prowadził zajęcia w lwowskim Sokole.

²¹ Lwowski Klub Szermierzy jako stowarzyszenie akademickie powołano wiosną 1891 roku z inicjatywy: Stanisława Hofmoka, Franciszka Jasińskiego, Wincentego Kirschnera, Ernesta Mentschela, Tadeusza Moszyńskiego, Józefa Prokopowicza, Mariana Starzewskiego i Jana Waygarta, który został pierwszym prezesem. Lokal klubowy znajdował się we Lwowie przy ulicy Dominikańskiej, następnie przeniesiono go na ulicę Sykstuską. Klub współpracował z innymi stowarzyszeniami akademickimi, urządzał coroczne wieczory taneczne, ufundował stypendium dla ucznia Polaka w gimnazjum polskim w Cieszynie, klub działał do 1903 roku.

²² Dyplomowany fechtmistrz w Wojskowym Instytucie Szermierczym w Wiener Neustadt, który uczył szermierki na szable według tzw. szkoły Hochterz-Parade. Metoda nauczania według szkoły francuskiej propagowana w szkole Wiener-Neustadt była oparta o technikę walki na szable z wykorzystaniem ruchów ręki z nadgarstka, zasłonę piątą zastępowała zasłona trzecia, a cięcia wykonywano rewersem klingi. Był dyplomowanym nauczycielem szermierki i gimnastyki przy Gimnazjum prywatnym O.O. Jezuitów w Chyrowie (Bąkowicach).

²³ W 1896 roku na zawodach szermierzy amatorów monarchii austro-węgierskiej w Wiedniu wśród 146 startujących szermierzy zakwalifikował się do drugiej kategorii, zdobywając srebrny medal. Był to szermierz o niesłychanie szybkiej i pewnej ręce, błyskawicznych ruchach i świetnej orientacji, energiczny, pełen bojowego temperamentu.

zio Santelliemu²⁴. Jednak częste zmiany nauczycieli nie sprzyjały dalszemu dynamicznemu rozwojowi lwowskiego klubu. Pojawiły się trudności, zmniejszeniu uległa liczba członków. Brak czynnego uczestnictwa młodzieży akademickiej doprowadził do spadku zainteresowania tą dyscypliną. W tym okresie popularyzowano szermierkę w Oficerskim Klubie Szermierzy, Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” i Towarzystwie Zabaw Ruchowych²⁵. W 1906 roku Sokół dokonał korekty w pierwszym paragrafie swojego statutu, zmieniając dotychczasową nazwę TG Sokół we Lwowie na Polskie Towarzystwo Sokół – Macierz. Nazwa Macierz została wprowadzona z powodu powstania następnych gniazd: II, III, IV²⁶. Kolejnym krokiem organizacyjnym było powołanie nowego Lwowskiego Klubu Szermierzy przez inżynierów Kamienobrodzkiego i Władysława Mańkowskiego. Jednak rozpoczęcie I wojny światowej wstrzymało rozwój tej dyscypliny. Wznowienie działalności statutowej stowarzyszeń i klubów nastąpiło po uzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku. Ośrodkami wiodącymi były nadal Lwów i Kraków, a dołączyły do nich Warszawa i Poznań. We Lwowie, po połączeniu Lwowskiego Klubu Szermierzy i oddziału szermierczego „Sokoła-Macierzy”, utworzono silny ośrodek szkolenia szermierczego. Fechmistrzami w klubie byli: A. Bąkowski, L. Sedlaczek, E. Linnemann, Sielawa, T. Zubrzycki²⁷.

2. Sylwetki nauczycieli fechtunku w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół”

W polskim piśmiennictwie szermierczym jako jeden z pierwszych określa się traktat Michała Starzewskiego *O Szermierstwie*, napisany około 1830 roku. Barwnym językiem napisał wstęp do zasad staropolskiej szkoły szablowej. Autor opisał budowę szabel i pałaszy, podział głowni, nazwy cięć wręcznych i rdzennych oraz postaw szermierczych. Przedstawił metodykę i wybór sytuacji taktycznych oraz rozwój staropolskiej szkoły szablowej. Wyróżnił dwa staropolskie cięcia szablą, które nazwał „nyżkiem” oraz „die höllische polnische Quart”, piekielna polska czwarta²⁸. Michał Starzewski prowadził kursy fechtunku w II Oddziale Sokoła w Tarnowie²⁹.

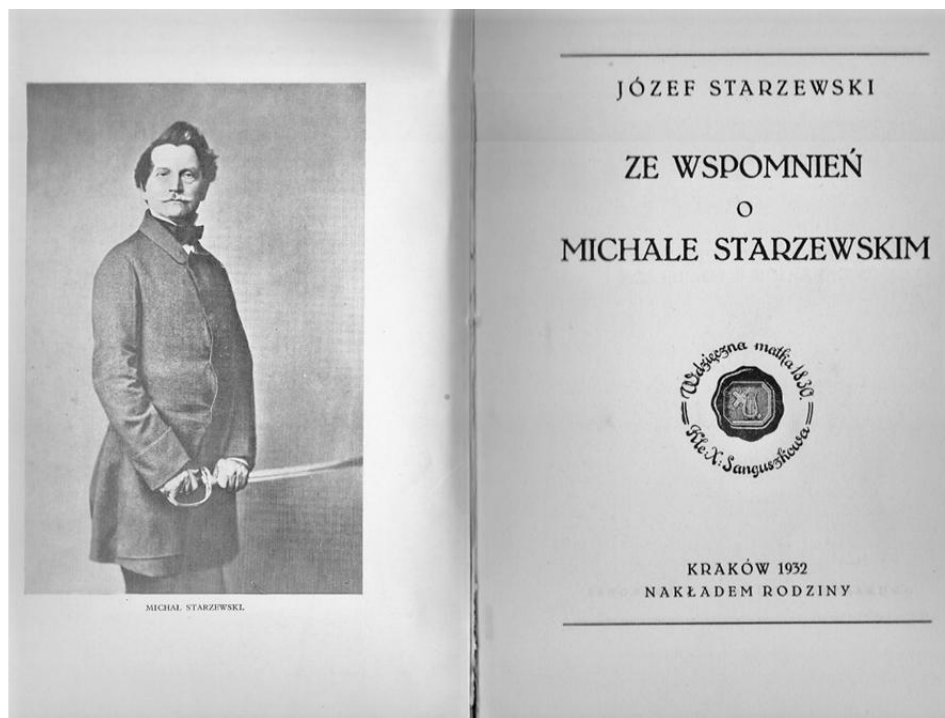
²⁴ Orazio Santelli, młodszy brat fechmistrza Itala Santellego, wniósł w życie szermiercze Lwowa nowy element włoskiej szkoły fechtunku na szable. Prowadził zajęcia szermierki we Lwowie w latach 1899–1902.

²⁵ Byli fechmistrzami w Oficerskim Klubie Szermierzy Orazio Santelli, w lwowskim Sokole, J. Żytny, Samolewski i Sedlaczek, a w Towarzystwie Zabaw Ruchowych – Rimay.

²⁶ M. Wolańczyk, *Macierz Sokola*, „Przewodnik Gimnastyczny Sokół” 1914, nr 3, s. 97.

²⁷ B. Borzęcki, *Białą bronią urzeczeni*, Warszawa 1994, s. 153.

²⁸ J. Starzewski: dz. cyt., s. 103–135. Michał Franciszek Starzewski herbu Ostoja, ur. 6.09.1801 roku w Krośnie, zm. 15. 01.1894 roku w Tarnowie, syn Jana i Wiktorii z Charzewskich herbu

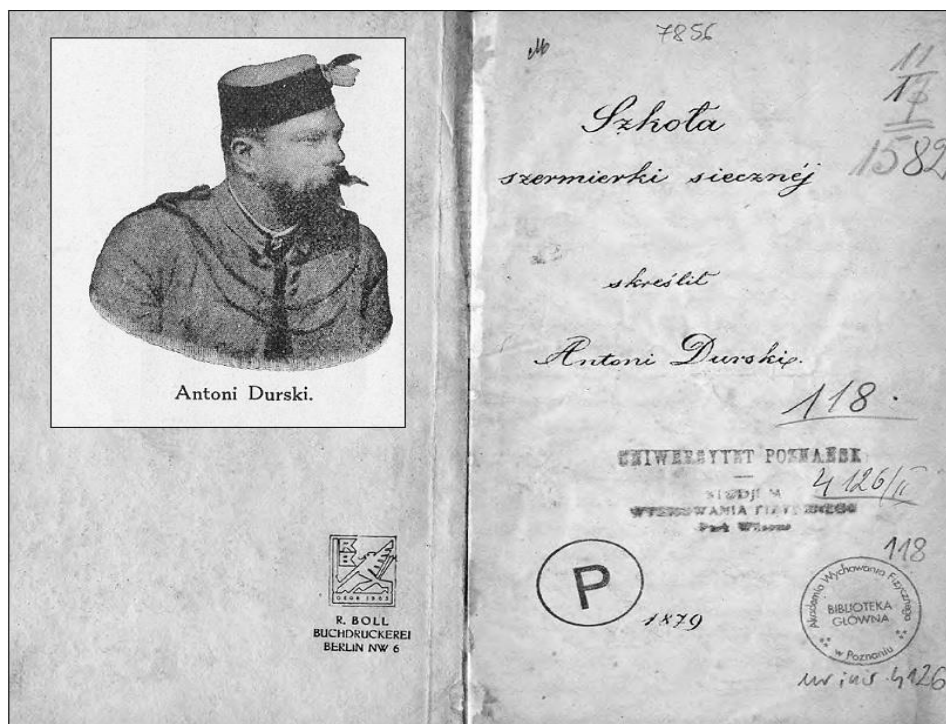

M. Starzewski, *O szermierstwie*, [w:] J. Starzewski, *Ze wspomnień o Michale Starzewskim*, Kraków 1932, źródło: zbiory własne.

Cholewa, oddany na wychowanie do klasztoru o. kapucynów w Krośnie, po śmierci ojca rodzina Starzewskich przeniosła się do Tarnowa. Ukończył gimnazjum klasyczne, następnie kurs dla nauczycieli prywatnych. Uczestnik powstania listopadowego, kapitan Gwardii Narodowej w Tarnowie, założyciel szkół szermierczych w Krakowie i Tarnowie. Brał udział w powstaniu listopadowym, między innymi w bitwie pod Grochowem, gdzie uratował życie hrabiemu Romanowi Sanguszcze. Walczył w ochotniczym baonie Wolnych Strzelców Sandomierskich. Od 1839 roku zamieszkał w Tarnowie, gdzie prowadził pensjonat wychowawczy dla synów zaможnych ziemian oraz pełnił obowiązki fechtmistrza 1 pułku szwoleżerów cesarza Ferdynanda. W czasie Wiosny Ludów, w 1848 roku został instruktorem fechtunku w stopniu kapitana Gwardii Narodowej w Tarnowie. W 1849 roku przeniósł się do Krakowa i uzyskał zgodę Rady Miasta na założenie „Publicznej Szkoły Szermierskiej”. Jednocześnie udzielał prywatnych lekcji szermierki, uczył gimnastyki, muzyki, rysunku i kaligrafii. Od 1855 roku ze swoimi podopiecznymi i wychowankami podróżował po Europie. W 1857 roku zwyciężył w Paryżu w turnieju szablowym, a po powrocie do Krakowa prowadził naukę szermierki w Towarzystwie Gimnastyczno-Sportowym „Orzeł Biały” i prywatne kursy szermierki, tzw. szkołę fechtunku. Jego uczniami byli: Stanisław Estreicher, Oswald Potocki, Kazimierz Przerwa-Tetmajer i Roman Szeptycki. Od 1887 roku zamieszkał w Tarnowie, gdzie nauczał szermierki w tamtejszym Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół”. W literaturze Starzewski był pierwowzorem Piotra Załańskiego, bohatera noweli K. Tetmajera pt. *Książd Piotr*, wydanej w Krakowie w 1896 roku.

²⁹ *Przewodnik gimnastyczny Sokół*, 1888, s. 51.

Statut Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w swoich zapisach zawierał wytyczne do popularyzacji gimnastyki, a także nauki szermierki, jazdy konnej, pływania, ślizgania się na łyżwach i strzelania do celu³⁰.

A. Durski, *Szkoła szermierki siecznej*, 1879, źródło: Biblioteka AWF Poznań.

Lwowskim stowarzyszeniem w końcu XIX wieku kierował Antoni Maciej Durski, autor licznych artykułów i podręczników poświęconych gimnastyce³¹. Durski był jednym z najwybitniejszych działaczy w Galicji, a jego wkład w rozwój gimnastyki w zaborze austriackim był ogromny. Opracował i wydał *Zarys systemu ćwiczeń fizycznych*, w których przedstawił swoje propozycje podziału gimnastyki i ćwiczeń. Nadmienić należy, iż obok gimnastyki propagował

³⁰ S. Szuro, dz. cyt., s. 19.

³¹ Antoni Trzaska Durski, ur. 23.02.1854 w Zbarażu, zm. 6.11.1908 we Lwowie, naczelnik TG Sokół we Lwowie w latach 1875–1892, naczelnik Związku Sokola w Galicji w latach 1892–1908, redaktor „Przewodnika Gimnastycznego Sokół”, autor i wydawca podręczników do gimnastyki np. *Ćwiczenia wolne, cz. I: Układ ćwiczeń wolnych, cz. II: Lekcje praktyczne ćwiczeń wolnych i z laską żelazną; Gimnastyka dziewcząt i kobiet, Zarys gimnastyki szkolnej i towarzyskiej, Zarys nauki gimnastyki – ćwiczenia na poręczach, Zakres materiału ćwiczebnego dla dorosłości sokolego, Czesko-polski i niemiecko-polski słowniczek terminów gimnastycznych*, był współautorem *Ćwiczenia wspólne i ćwiczenia towarzyskie*. Durski podzielił szermierkę na grupę szermierki wolnej i szermierki przyborowej.

ćwiczenia szermiercze jako części składowe lekcji gimnastyki we wszystkich gniazdach „Sokoła”. Wyodrębnił grupy szermierki wolnej, np. na pięści, na stopy, szermierki przyborowej: szermierkę na kije, dawniej w Polsce jako palcaty znaną, szermierkę sieczną – używane do niej pałasze, szermierkę kolną – używane szpady, szermierkę na bagnety. Wyróżnił także niećwiczone w Sokole: szermierkę na noże, sztylety itp., szermierkę na lance, dzidy, oszczepy, na długie tyki, szermierkę mieższaną bronią sztylet i pałasz, pałasz i bagnet i szermierkę podwójną bronią³². Po Durskim kontynuował działalność nauczycielską Stanisław Szytyliński³³.

Nadporucznik 62. batalionu obrony kraju Kazimierz Bryła opublikował *Szermierz postępowy czyli podręcznik polski do nauki szermierki szpadonem*³⁴. We wstępie fechtmistrz Bryła pisał:

Niech dziełko to stanie się dźwignią ducha rycerskiego, a słowa w niem zawarte ziarnem rzuconem na bujną glebę, która z czasem ojczyźnie owoc wyda w postaci silnych, wytrwałych i do jej obrony zdolnych mężów.

Zaznaczył, że jest to pierwszy podręcznik szermierczy na ziemiach polskich oparty o system szkoły włoskiej. Zawarł w nim wiadomości o fechtunku, jednak zachowane zostały obcojęzyczne nazwy postaw szermierczych.

W czasopiśmie „Przewodnik Naukowy i Literacki” ukazał się artykuł: *Historia i psychologia szermierki* w opracowaniu dr. A. Raciborskiego. Autor przedstawił zarys historii szermierki, opisał założenia szkół szermierczych Francji, Włoch, Hiszpanii oraz Niemiec. Dokonał wnikliwej analizy ewolucji szermierki na ziemiach polskich oraz podał przyczyny braku powszechności w jej popularyzacji. Drugą część artykułu poświęcił Raciborski psychologii dla szermierzy. Wyodrębnił i opisał rodzaje temperamentów, funkcje układu nerwowego i typów osobowości. Szermierzy charakteryzował następująco:

sangwinik będzie szybko spostrzegać zdrady, energicznie oddziaływać na nie paradą i ripostą. Flegmatyk często za późno paruje i leniwo ripostuje, jest więc w ogóle złym szermierzem. Choleryk jest raczej rębaczem często groźnym i niebezpiecznym niż szermierzem. Melancholik miewa często poprawne i prawidłowe ruchy, mimo to jego gra bywa chwiejna, atak nie dość stanowczy, riposta spóźniająca się i miękka. Najkorzystniejszymi temperamentami dla szermierza są sangwiczny i choleryczny lub pośredni między nimi, najmniej korzystnym jest temperament melancholiczny³⁵.

³² A. Durski, *Zarys systemu ćwiczeń gimnastycznych*, „Przewodnik Gimnastyczny Sokół we Lwowie” 1881, nr 1, s. 6; nr 2, s. 12–13.

³³ Stanisław Szytyliński (1845–1912) nauczyciel gimnastyki i fechtunku w szkole E. Madeyskiego w latach 1867–1872, pracownik straży pożarnej we Lwowie, w 1874 przeniósł się do Tarnopola. Założyciel Sokola tarnopolskiego i jego naczelnik w latach 1885–1906.

³⁴ K. Bryła, *Szermierz postępowy czyli podręcznik do nauki szermierki szpadonem*, wyd. 2, Stanisławów 1888.

³⁵ Dr Aleksander Raciborski w 1888 roku uzyskał stanowisko docenta, profesor filozofii Uniwersytetu Lwowskiego do 1895 roku, poseł do Sejmu galicyjskiego, członek Kuratorium Wyższej Szkoły Rolniczej w Dublanach i prezes Towarzystwa Szermierzy, autor książki: *Historia i psychologia szermierki*, Lwów 1894.

³⁵ A. Raciborski, *Historia i psychologia szermierki*, Lwów 1894.

W 1898 roku w Przemyślu opublikowano *Podręcznik szermierczy i krótki opis szabli polskiej*, którego autorem był Karol Bernolak³⁶. Zasadniczą cechą opisu tej szkoły było wykonywanie ruchów ręki z przegubu i zadawanie cięć rewersem klingi³⁷. Zestawienie nazw staropolskich z nazwami cięć francuskich, włoskich i niemieckich było zaletą publikacji. Została przedstawiona analiza działań, nauczanie techniki i taktyki walki szablowej według obowiązujących europejskich szkół szermierczych. Autor nawiązał do rycerskości i patriotyzmu oraz do tradycji oręża polskiego. Dokonał charakterystyki zwyczajów szlacheckich. Przedstawił sposoby walki szablą: walkę krzyżową, cięcia rejowskie i referendarskie. Karol Bernolak zwracał uwagę na przestrzeganie etykiety szermierczej, rozpoczynające pojedynek pozdrowienie „salut” i szermiercze pożegnanie „finale”. Były one przejawami rycerskości, grzeczności i dobrego wychowania szermierzy jego szkoły.

W Krakowie Stanisław Marian Tokarski³⁸ opublikował podręcznik *Szermierka bronią sieczną*. W przedmowie napisał

przystępując do wydania podręcznika do szermierki na szable chcemy głównie przyjść z pomocą nauczycielom tego przedmiotu w Towarzystwach Sokolich, jako też tym, którzy znając cokolwiek zasady szermierki chcieliby nabrać w niej pewności i wprawy³⁹.

Autor podręcznika powoływał się na dwie metody nauczania fechtunku: francuską i niemiecką. To metodyczne opracowanie składało się z dwudziestu trzech lekcji szermierki na szable, z dokładnym opisem każdej z nich. Do każdej z lekcji fechtunku Tokarski przygotował zestawy ćwiczeń szermierczych, które uzupełniały opisy części praktycznej podręcznika. W lekcjach uwzględnione zostały elementy taktyki walki szermierczej na szable. Tokarski zwracał uwagę na prawidłowe ustawienie przeciwników, zachowanie odległości w walce, charak-

³⁶ Karol Bernolak, dyplomowany nauczyciel szermierki i gimnastyki przy Gimnazjum Prywatnym O.O. Jezuitów w Chyrowie (Bąkowie). Fechtmistrz Bernolak, był absolwentem Wojskowego Instytutu Szermierczego w Wiener-Neustad i opierał swoje metody nauczania na szkole francuskiej, którą w nazywano „Hoch terz-Parade”.

³⁷ K. Bernolak, *Podręcznik szermierczy i krótki opis szabli polskiej*, Przemyśl 1898.

³⁸ K. Toporowicz, *Tokarski Marian Stanisław (1862–1942)*, [w:] *Słownik biograficzny wychowania fizycznego. Wychowanie fizyczne i sport*, 1968, t. 12, nr 1. Stanisław Marian Tokarski, ur. 23.01.1862 roku w Harasymowie, zm. 25.12.1942 w Krakowie. Szkołę średnią ukończył w Rzeszowie i w 1882 roku zdał maturę. W latach 1882–1883 odbył jednoroczną służbę wojskową w Wiedniu. W latach 1884–89 studiował na wydziale lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego. Doktor medycyny, pedagog, kierownik parku im. Jordana w Krakowie, teoretyk, pierwszy nauczyciel szermierki krakowskiego oddziału Sokoła. Jego działalność przypada na okres 1894–1900. Naukę szermierki prowadził według szkoły niemiecko-francuskiej. Wyodrębnił dwa kursy nauki szermierki na szable: dla początkujących, na którym realizował szermierkę z cięciami zapowiedzianymi, i kurs zaawansowany, w którym uczył cięć dowolnych pod nadzorem. W jego nauczaniu obowiązywało polskie nazewnictwo. Sprzęt szermierczy, którym dysponował w 1899 roku, obejmował 16 rękawic, 22 maski i 16 szabli.

³⁹ M. Tokarski, *Szermierka bronią sieczną*, Kraków 1899, s. 55.

teryzował walkę z samoukami i szermierzami leworęcznymi. W końcowej części podręcznika szczegółowo omówił przepisy i regulaminy obowiązujące w walkach szablowych⁴⁰. Opublikowanie tego podręcznika miało niewątpliwie duże znaczenie dla dalszej popularyzacji ćwiczeń szermierczych dzięki jego walorom dydaktyczno-metodycznym. Fechtunek nadal był dyscypliną elitarną, z tradycjami i miał wyraźnie obyczajowy charakter. Walory podręcznika i mała liczba opracowań z tej tematyki zadecydowały o dwukrotnym prezentowaniu treści w nim zawartych na wystawach organizowanych z okazji Zjazdów Lekarzy i Przyrodników Polskich⁴¹. Tokarski był jednym z pionierów I oddziału krakowskiego Sokoła, a w zakresie teorii i praktyki szermierki na terenie Galicji i jej głównym popularyzatorem. Znamienny jest fakt, że poza organizacją sokoła nigdzie nie demonstrował swych szermierczych umiejętności⁴². Po Tokarskim naukę fechtunku w krakowskim Sokole przejął Szczęsny Ruciński⁴³.

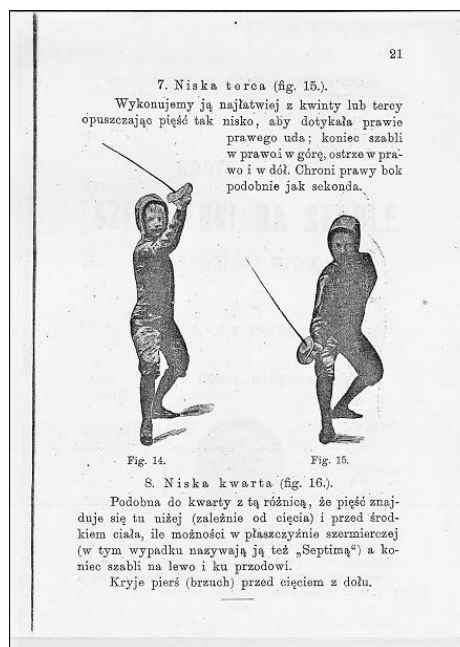
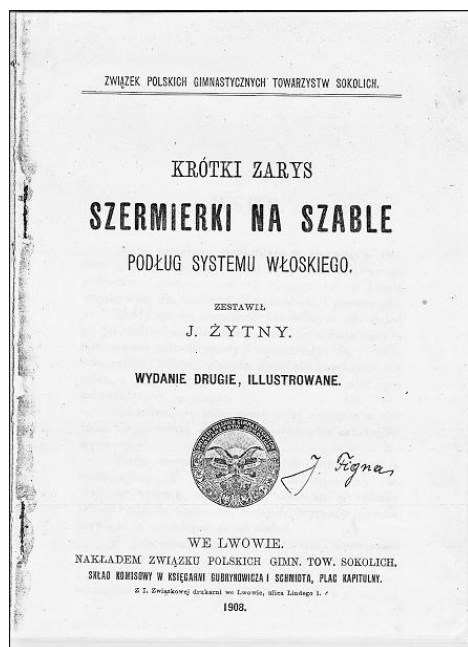
Stanisław Tokarski trzeci z lewej z uczestnikami kursu szermierki w krakowskim Sokole, 1885 r., źródło: Biblioteka PAN-PAU Kraków.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Prezentacja podręcznika odbyła się podczas IX i X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników, w dniach 21–24 marca 1900 roku w Krakowie i w czerwcu 19007 roku we Lwowie.

⁴² W okresie późniejszym nauczał także szermierki i prowadził wykłady teoretyczne z tego zakresu w ramach C.K. Kursu Naukowego Gimnastyki dla kandydatów na nauczycieli w szkołach średnich i seminariach nauczycielskich przy Uniwersytecie Jagiellońskim.

⁴³ Szczęsny Ruciński (1867–1926), nauczyciel i działacz krakowskiego Sokoła, naczelnik w latach 1894–1914, oficer II Brygady Legionów Polskich.

J. Żytny, *Krótki zarys szermierki na szable, podług systemu włoskiego*, 1908, źródło: biblioteka AWF Kraków.

Józef Żytny opublikował we Lwowie podręcznik pt. *Krótki zarys szermierki na szable podług systemu włoskiego*⁴⁴. Autor, porucznik dyplomowany, nauczyciel gimnastyki i szermierki przedstawił metodyczne założenia nauczania szermierki szablą według systemu włoskiego. System ten obowiązywał na kursach wojskowych dla nauczycieli szermierki i gimnastyki. Liczący 55 stron podręcznik zawierał szereg cennych wskazówek z zakresu teorii szermierki, opis przyborów do szermierki oraz zagadnienia techniki i taktyki walki. W prezentowanych wybranych ćwiczeniach szablą można porównać je do staropolskiej sztuki szablowej. Dotyczy to ruchu i cięć z nadgarstka, pchnięć oraz niektórych elementów walki. Zaletą tego opracowania było niestosowanie w terminologii nazewnictwa niemieckiego, włoskiego i francuskiego, które zastąpiono polskimi określeniami. Popularność wydawnictwa Żytnego spowodowała, że została ona wznowiona w 1908 roku we Lwowie nakładem Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich.

Dokonując charakterystyki działalności Towarzystwa, jego oddziałów Sokół w Galicji, można przyjąć, że idea propagowania sprawności fizycznej przyczyniła się do rozwoju masowego ruchu gimnastycznego w pozostałych zabo-

⁴⁴ J. Żytny, *Krótki zarys szermierki na szable podług systemu włoskiego*, Lwów 1900, 1908. Józef Żytny był nauczycielem szermierki w lwowskim Sokole – Macierzy, był zatrudniony jako inspektor miejski w lwowskiej Straży Pożarnej.

rach – pruskim i rosyjskim. W 1892 roku powstał Związek Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich w Cesarstwie Austriackim⁴⁵. Na strukturę organizacyjną sokolstwa składały się poszczególne oddziały. Obejmowały one zróżnicowane dziedziny aktywności fizycznej oraz jednostki kulturalno-oświatowe (biblioteki, czytelnie, teatry, chóry). Po 1910 roku w skład oddziałów wchodziły stałe drużyny sokole, drużyny polowe i organizacje skautingu. Pracą gniazd kierował zarząd, techniczno-szkoleniową stronę działalności nadzorował naczelnik wraz z gronem nauczycielskim. Wyższym szczeblem organizacji były okręgi z wydziałami i naczelnictwem okręgu.

Tabela 1. Oddziały Towarzystwa Gimnastycznego Sokół, w których prowadzono kursy szermierki

Nr Okręgu Oddział TG Sokół	Rok założenia Gniazda Sokola	Prezesi TG Sokół	Oddziały
I. Kraków	1885	W. Styczeń	szermierki
I. Oświęcim	1887	A. Polaszek	szermierki
II. Nowy Sącz	1887	L. Lipiński	szermierki
II. Tarnów	1884	A. Wolfram	szermierki
III. Krosno	1892	F. Waligórski	szermierki
III. Łańcut	1886	A. Szpunar	szermierki
IV. Jarosław	1898	W. Grabowski	szermierki
IV. Przemyśl	1885	L. Tarnowski	szermierki
V. Lwów	1867	A. Dzięgielewicz	szermierki
V. Stryj	1888	M. Ślusarski	szermierki
V. Żółkiew	1892	K. Morawski	szermierki
VI. Brody	1891	W. Janiszewski	szermierki
VI. Tarnopol	1884	A. Promiński	szermierki
VI. Złoczów	1892	L. Korbicki	szermierki
VII. Stanisławów	1884	A. Barancewicz	szermierki
VII. Kołomyja	1886	K. Witosławski	szermierki

Źródło: „Rocznik Sokoli” 1886, Kalendarz nr 2, „Przewodnik Gimnastyczny Sokół” 1886, nr 1.

⁴⁵ K. Toporowicz, *Zarys dziejów Sokola na ziemiach polskich w latach 1867–1947*, [w:] *Z kart historii polskiego Sokola. Materiały posesyjne I Zlotu Odrodzeniowego Sokolstwa Polskiego*, Kraków 1995, s. 13.

Tabela 2. Oddziały szermierki Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Galicji w 1901 roku

Numer Okręgu Oddział Towarzystwa Gimnastycznego	Rok założenia gniazda Sokola
I. Bochnia	1891
I. Kraków	1885
I. Wadowice	1887
II. Nowy Sącz	1887
IV. Przemyśl	1886
IV. Brzozów	1893
V. Lwów	1867
V. Bóbrka	1896
V. Stryj	1888
VI. Brzeżany	1892
VII. Dolina	1894

Źródło: na podstawie tabeli statystycznej „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, Lwów 1902, nr 9.

Tabela 3. Oddziały Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Galicji w 1909 roku

Numer Okręgu Oddział Towarzystwa Gimnastycznego	Rok założenia gniazda Sokola
I. Bochnia	1891
I. Orłowa Śląska	1906
I. Wadowice	1887
I. Kraków	1885
III. Rzeszów	1886
III. Strzyżów	1899
IV. Przemyśl	1885
V. Lwów	1867
V. Drohobycz	1890
V. Buczacz	1900
V. Dublany	1906
VII. Stanisławów	1884
VII. Kołomyja	1885
VII. Kałusz	1894
VII. Delatyn	1905

Źródło: na podstawie tabeli statystycznej „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, Lwów 1910, nr 6, s. 44–48.

Zakończenie

Działalność Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Galicji była niewątpliwym fenomenem kulturowym, odegrała dużą rolę kulturotwórczą i edukacyjną. W perspektywie przeprowadzonych badań źródłowych uwidacznia się fakt, że wśród dyscyplin popularyzowanych w Towarzystwie była również szermierka⁴⁶. Fechtunek prowadzony w oddziałach galicyjskiego Sokola wykazał w procesie swojej ewolucji właściwe proporcje pomiędzy jego popularyzacją a szerszym horyzontem społeczno-kulturowym.

Oddane środowisko nauczycieli teoretyków i praktyków, w osobach: M. Starzewskiego, A. Durskiego, J. Łepkowskiego⁴⁷, K. Bernolaka, K. Bryły, M. Tokarskiego, A. Raciborskiego, J. Żytnego, S. Rucińskiego, S. Szytylińskiego⁴⁸ i I. Krużlewskiego⁴⁹, przyczyniło się w dużej mierze do wniesienia w dorobek polskiej kultury fizycznej pewnego zespołu uniwersalnych wartości i swego paradigmatu edukacyjnego.

Bibliografia

A. Źródła

I. Źródła drukowane

Statut TG Sokół w Rzeszowie, Rzeszów 1886.

„Rocznik Sokoli” 1886.

II. Prasa

„Przewodnik Gimnastyczny Sokół” (Lwów) 1902–1910

„Stadion” 1924

B. Literatura

Bernolak K., *Podręcznik szermierczy i krótki opis szabli polskiej*, Przemyśl 1898.

Borzęcki B., *Białą bronią urzeczeni*, Warszawa 1994.

Bryła K., *Szermierz postępowy czyli podręcznik polski do nauki szermierki szpadonem*, Stanisławów 1888.

⁴⁶ Według danych źródłowych odnotowano w Galicji 25 gniazd Towarzystwa Gimnastycznego, w których prowadzono oddziały szermierki.

⁴⁷ Józef Łepkowski, ur. 1826, zm. 1894, polski archeolog i historyk, rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, filozof, społecznik, autor podręcznika *Broń sieczna w ogóle i w Polsce uważana archeologicznie*, Kraków 1857.

⁴⁸ Jeden z najstarszych nauczycieli gimnastyki w Sokolstwie polskim, *Jednodniówka z okazji 50 letniego istnienia Tarnopolskiego Gniazda Sokolego i poświęcenia nowego sztandaru 1885–1936*, Tarnopol 1936, s. 16.

⁴⁹ *Jednodniówka Czterdziestolecie Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Kołomyi 1885–1925*, s. 2.

- Borysiuk Z., *Współczesna szermierka na szable*, Warszawa 2005.
- Czajkowski Z., *Od sztuki władania bronią do sportu szermierczego*, „Kultura Fizyczna” 1968, nr 5.
- Durski A., *Szkoła szermierki siecznej*, Lwów 1879.
- Dudek D., *Zarys dziejów organizacja stowarzyszeń kultury fizycznej*, Kraków 2001.
- Kurek A., *Galicyjskie Stowarzyszenia Kolarskie 1886–1914*, Kraków 2011.
- Łepkowski J., *Broń sieczna w ogóle i w Polsce uważana archeologicznie*, Kraków 1857.
- Łuczak M., *Szermierka w Polsce 1945–1989*, Poznań 2002.
- Łuczak M., *Związki znanych osobistości, filozofów, lekarzy oraz teoretyków i praktyków wychowania fizycznego z szermierką (od starożytności do odrodzenia)*, [w:] K. Obodyński, P. Król, W. Bajorek, *Społeczno-kulturowe studia z kultury fizycznej*, Rzeszów 2012.
- Marcinek K., *Leksykon polskiej szermierki*, Warszawa 2012.
- Mirkiewicz A., *Zarys dziejów Sokolstwa Słowiańskiego 1862–1939*, Rzeszów 2014.
- Oszast H., *Szkoła jazdy konnej i szermierki w Uniwersytecie Jagiellońskim w pierwszej połowie XIX wieku*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1963, nr 4.
- Raciborski A., *Historia i psychologia szermierki*, Lwów 1894.
- Snopko J., *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne Sokół w Galicji 1867–1914*, Białystok 1997.
- Starzewski J., *Ze wspomnień o Michale Starzewskim*, Kraków 1932.
- Szuro S., *TG Sokół w Małopolsce zarys dziejów*, Kraków 2003.
- Tokarski., *Szermierka bronią sieczną*, Kraków 1899.
- Toporowicz K., *Tokarski Marian Stanisław (1861–1942)*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1968, t. 12, nr 2.
- Toporowicz K., *Zarys dziejów Sokola na ziemiach polskich w latach 1867–1947*, [w:] *Z kart historii polskiego Sokola*, Kraków 1995.
- Wasztyl R., *Wychowanie fizyczne i sport w Krakowie w latach 1773–1890*, Kraków 1993.
- Wroczyński R., *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław 1979.
- Żytny J., *Krótki zarys szermierki na szable według systemu włoskiego*, Lwów 1899.